

استاد علی مریم معمار کاشانی

سیف‌الله امینیان

آنکه فکرش زلال شبینم بود
بود همنام صهر پیغمبر

اوستاد هنر مسلم بود
شهره روزگار مریم بود
(استاد صائم کاشانی)

کلکته آمده است که: در کاشان به جهت نزول پادشاه عرش مکان، شاه عباس، عماراتی بنا شده که سیاحان روی زمین، این قسم عمارات عالی ندیده‌اند.

در عالم آرای عباسی در شرح اقداماتی که در زمان شاه عباس اول صفوی در کاشان صورت گرفته ذکر شده که: در کاشان، منازل و عمارات و رواقهای بهشت آسامع باغهای دلگشا ساخته شده است.

در لغت‌نامه دهخدا در شرح حال ابوطاهر صفی‌الدین کاشی، احداث مدرسه‌ای به وی نسبت داده شده، بنام صفویه که در توصیف مدرسه مذکور نقل کرده‌اند که: بگفته بسیاری از نویسندگان عصر وی، از همه مدارس روی زمین بزرگتر و عالی‌تر بوده است.

ایا بلند بنا کز فلک گذشته بنام

فلک گرفته بلندی و رفعت از تو بوم

(میرزا احمد شیباتی کاشانی)

و یا

حبذا قصری که در رفعت چو کیوان آمده

سدره فرش آستانش عرش ایوان آمده

وجود صدها خانه قدیمی و دیدنی با طرح و نقشه‌های بدیع و معماری مشخص و رشید و هم آهنگ و متناسب با خصوصیات اقلیمی در کاشان، حکایت از آن دارد که در این شهر، از دیرباز طراحان و معماران خبیر و بصیر و چیره دست و بتعداد زیاد وجود داشته‌اند که خانه‌های ارزشمند موجود، حاصل فکر و اندیشه و تجربه آنهاست.

متأسفانه بسیاری از این معماران که در اوج هنرمندی و مهارت هم بوده‌اند، گمنام و ناشناس مانده‌اند و مانند بسیاری از عزیزان هنرمند در سایر صنوف، پای اثرشان را رقم نمی‌گذاشته‌اند. خواه از سر تواضع و فروتنی و یا به علل دیگر.

آتشکده معروف ساسانی در محله تالار در بخش کوهستانی نیاسر کاشان که متجاوز از یک‌هزار و پانصد سال قدمت دارد، به نظر آندره گدار، کار یک معمار نابغه کاشانی است.^(۱)

در بسیاری از منابع و مآخذ، مطالبی وجود دارد که مبین وجود بناها و ساختمانهای باشکوه و زیبا در شهر تاریخی کاشان می‌باشد و بدیهی است که تعداد عمده این بناها، بوسیله معماران کاشانی ساخته شده‌اند.

در کتاب معروف مآثر رحیمی، تألیف عبدالباقی نهاوندی، چاپ

سقف او همچون فلک پُر کوکب و رخشان شده

صحن او همچون ادم پُر ورد* و ریحان آمده
در ادبیات فارسی مرسوم بوده است که شعرای معروف تاریخ احداث
بناهای مهم و ساختمانهای عالی را با حساب جُمَل بنظم در
می آورده‌اند.

وجود دهها ماده تاریخ احداث بنا در کاشان که در دو اوین شعرا
ثبت و درج شده است بیانگر احداث عمارات و خانه‌های مرغوب در
این شهر است.

میر حیدر معمائی کاشانی، شاعر معروف نیمه دوم قرن دهم
هجری قمری تاریخ ساخت خانه مشهور معصوم بیکی در محله
سرسنگ کاشان را با شعر زیبایی بیان کرده است. این خانه که در
مجاورت خانه تاریخی اخباری (دارای کتیبه مورخ به سال ۱۱۹۴)
قرار داشت، متأسفانه حدود ۳۰ سال قبل تخریب شد

در دیوان اشعار حاج ملا سلیمان صباحی بیدگلی شاعر نامدار
عصر زندیه چندین ماده تاریخ بسیار زیبا در احداث عمارات و
خانه‌های متعدّد وجود دارد که ابیاتی از قصیده ماده تاریخ ساخت
عمارت عبدالرزاق خان کاشی حاکم خیر و پاک نهاد کاشان در زمان
کریمخان زند از نظرتان می‌گذرد

زیب ارباب همم اکرم اصحاب کرم

فخر اعیان زمین اشرف اشرف زمان

حضرت خان فلک کوکبه عبدالرزاق

که بخانی است سرافراز زخانان جهان

کرد بنیاد سرائی که روا باشد اگر

آید از روضه جنت به تماشا رضوان

چشم معمار خرد گشته ز وضعش واله

یا سنمار گمان گشته ز طرحش حیران

گشت معمور چو این روضه نیکو بنیاد

یافت اتمام چو این خانه فرخ بنیان

زد رقم کلک صباحی ز پی تاریخش

«کامران بانی این خانه بود جاویدان»

۱۱۷۹ ه.ق

علیرغم چندین زلزله بسیار شدید که در کاشان رخ داده است و ابنیه
و عمارات فراوانی را تخریب و ویران کرده، منجمله زلزله سهمگین
سال ۱۱۹۲ که صباحی بیدگلی نیز در همان زلزله زن و فرزندان خود
را از دست داده است و درباره آن چنین سروده است:

خانه‌ای کز روی او شب چون گلستان دیدمش

صبح چون بنیاد عیش خویش ویران دیدمش

شامگه آراستم از پرده دل بسترش

صبحدم در مهد خود چون مهر غلطان دیدمش

خوابگاه نازنین خویش را کردم طلب

خاکم اندر دیده زیر خاک پنهان دیدمش

و یا:

چون بچشم زخم گردون از فشار زلزله

ناگهان معموره کاشان پذیرفت انهدام

صبحگاهان چون دل حاسد خراب افتاده بود

شامگه شهری که بود از دلکشی محسود شام

کوچه و بازار آن شد آنچنان ویران که کس

فرق نتوانست کردن این کدام است آن کدام

و شاعر معروف سید احمد هاتف اصفهانی که در شب وقوع زلزله در

بیدگل کاشان مهمان صباحی بوده است چنین گفته:

نیمه شبی ناگهان آه از آنشب فغان

ساخت بیک لحظه‌اش زلزله زیر و زبر

در سال ۱۲۶۰ نیز زلزله دیگری در کاشان رخ داده است و میرزا

احمد ادیب شیبانی کاشانی در مورد زلزله مذکور چنین سروده

است:

در سال غرس** عشر سیم از دوم ربیع

یکشنبه وقت عصر قیامت شد آشکار

شد زلزله بخره کاشان و حول آن

کز شهر و ده نه بود بجا ماندی و نه تار

*-گل سرخ

**-کلمه غرس بحساب جُمَل (حروف ابجد) ۱۲۶۰ می‌شود

ارکان خانه‌ها و عمارات عالیه

مانند خار خشک همی یافت انکسار

کاشان بهشت بود و عمارات او قصور

شد قصرهای عالی او جمله خاکسار

اما طراحی عمارات و بناها و خانه‌ها به قول مؤلف کتاب مرآت

القاسان، بوسیله معماران چریدست سنمار نشان به صورتی انجام

گرفته است که پس از وقوع زلزله‌های شدید باز هم تعداد زیادی خانه

و عمارت در کاشان بجا مانده است.

آقای دکتر مُنیر بوشناکی رئیس میراث فرهنگی سازمان جهانی

یونسکو که در تابستان سال ۱۳۷۲ جهت دیدار از آثار تاریخی

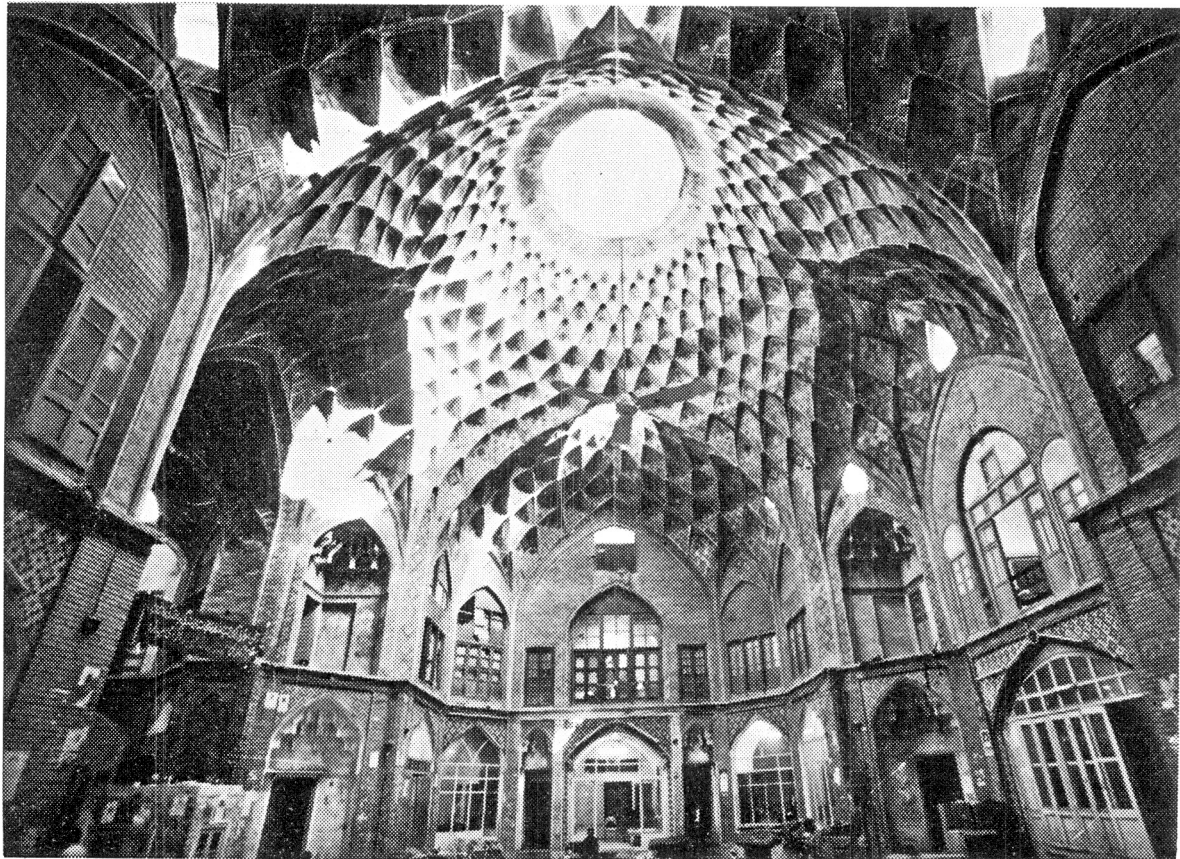
کاشان بدین شهر سفر کرده بود پس از بازدید از چند خانه قدیمی و

آثار تاریخی در ستایش معماران کاشانی چنین گفت:

«معماران کاشانی بزرگترین کیمیاگران تاریخند زیرا از خاک طلا

ساخته‌اند.»

یکی از همین کیمیاگران که متأسفانه تاکنون گمنام مانده است،
نابغه ایست بنام استاد علی مریم کاشانی که طراحی و معماری
بدیع‌ترین و زیباترین بناهای نیمه دوم قرن سیزدهم هجری قمری
کاشان که از ظرایف و دقایق چشم‌نوازی برخوردار می‌باشند، بوسیله
وی انجام گرفته است. ساختمانهای نظیر: خانه طباطبائی - خانه
بروجردی - خانه امین الدوله و کاروانسرای معروف و دیدنی
امین الدوله. نگارنده این سطور، چند سال قبل، در جریان بررسی
یکی از حجرات طبقه فوقانی تیمچه امین الدوله - کاروانسرای مشهور امین -
الدوله که در بازار بزرگ کاشان، بازارچه میانچال واقع می‌باشد، بیت
زیر راکه بر روی تخته چوبی متعلق به در حجره نوشته شده بود،
ملاحظه و یادداشت نمودم:

تیمچه امین‌الدوله

سَنَمَار دوران، علی مریم است

که استاد معماری عالم است

تیمچه یا کاروانسرای امین الدوله کاشان که بین سالهای ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۴ هجری قمری به معماری استاد علی مریم ساخته شده است یکی از دیدنی‌ترین بناهای تاریخی کاشان و یکی از مراکز عمده فروش فرش دستباف در بازار است.

در صفحه ۴۲۶ کتاب مرآت القاسان - تألیف عبدالرحیم ضرابی - چاپ سوم در مورد تیمچه مذکور چنین نوشته شده است:

«و یکی دیگر از بناهای مرتفعه عالیه منیعه، تیمچه و کاروانسرائی است که جناب جلالتمآب امین الدوله دو سال قبل در جنب چهار سوق بازار کاشان از گچ و آجر تراش و سنگ تراش و کاشی الوان احداث نموده و انواع نجاری‌ها و حجاری‌ها و نقاشی‌ها در آن بکار رفته. تیمچه سرپوشیده آن که به همه جهت پیرایه اتمام

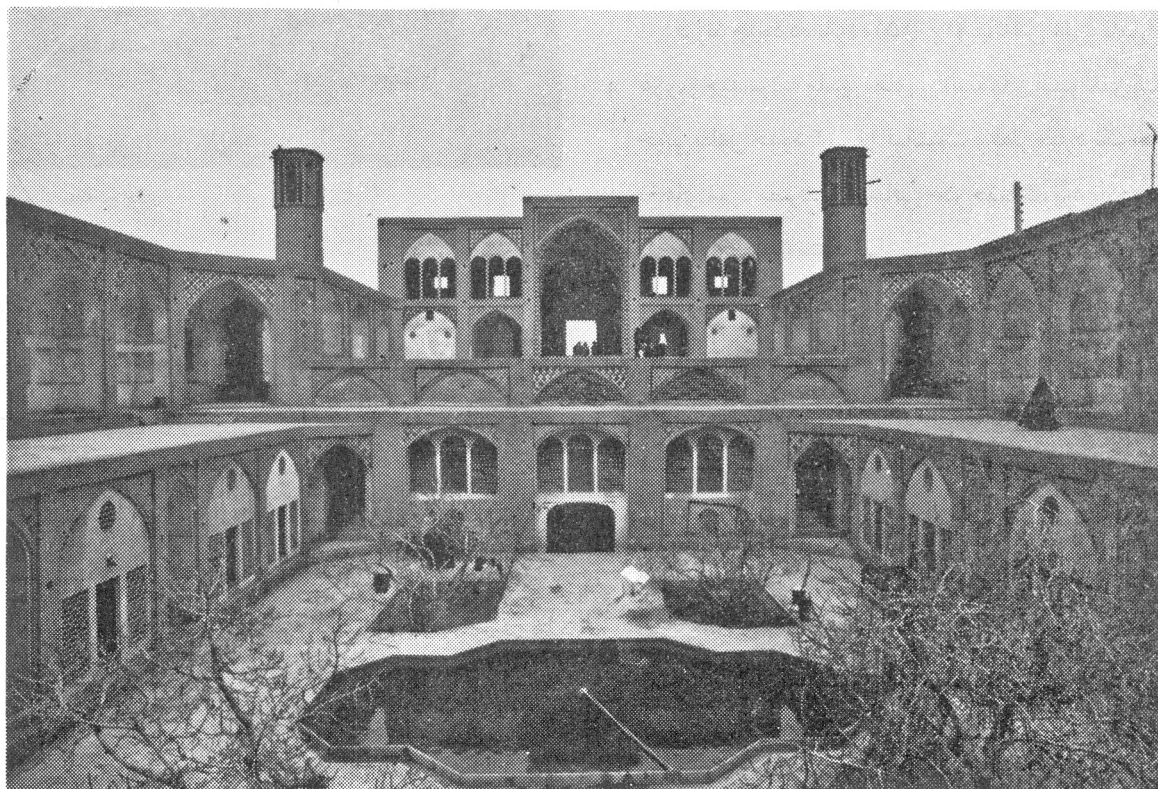
پذیرفته عمارات تحتانی و فوقانی آن به وضعهای خوب و طرحهای مرغوب است و استادان چرب دست سَنَمَار نشان یک سقفی بر روی آن زده‌اند که عقل ناظرین حیران است.

گمانم آنست که امروز در تمام ایران سقفی به آن عرض و طول و ارتفاع و خوبی دیده نشود.»

مطابق اسناد و صورتحسابهایی که در خانواده طباطبائی کاشان، مالک خانه تاریخی معروف و مشهور به طباطبائی واقع در محله سلطان امیراحمد و همچنین اسنادی که از احفاد بانی و مالک اولیه آن که در ضمن با خاندان بروجردی (مالک و بانی اولیه خانه تاریخی بروجردی) نیز خویشاوندی نزدیک دارند، باقی مانده است معمار و طراح هر دو خانه مذکور استاد علی مریم است

استاد علی مریم کیست؟

سالمها قبل، مرحوم حاج اکبر داود آبادی، تولیدکننده معروف مصالح

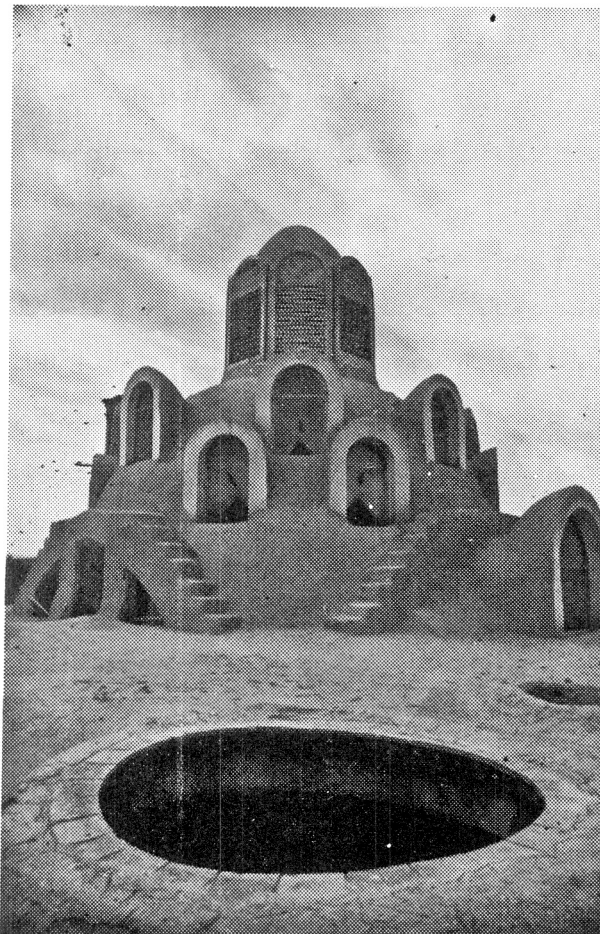
جبهه شمالی مسجد آقابزرگ

معروف به باشیه بوسیله استاد علی مذکور انجام می‌شد و من (منظور حاج حسن گچ پز است) گچ و آهک خانه فرخ‌خان را هم، خالی می‌کردم. لازم به توضیح است که خانه مسکونی فرخ‌خان امین الدوله غفاری بعدها به عمارت دیوانخانه حکومتی معروف شد و سپس بوسیله مرحوم حاج نقوی خریداری و به بیمارستان تبدیل شد.

متأسفانه ساختمان مذکور که از طرح و معماری سنتی بسیار ارزنده‌ای برخوردار بود در سالهای قبل از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران تخریب و ساختمان جدید و فعلی بیمارستان نقوی کاشان در خیابان شهید رجائی در محل آن ساخته شده است.

مطابق آنچه مرحوم حاج اکبر داود آبادی از گفته‌های مرحوم پدرشان نقل می‌کردند، پدر استاد علی مریم مرد مخمل باف یا شعربافی بوده است بنام استاد محمد که خانه‌اش در گذر محمد صالح بک و کارخانه محل کارش در حوالی دروازه اصفهان قرار داشته است.

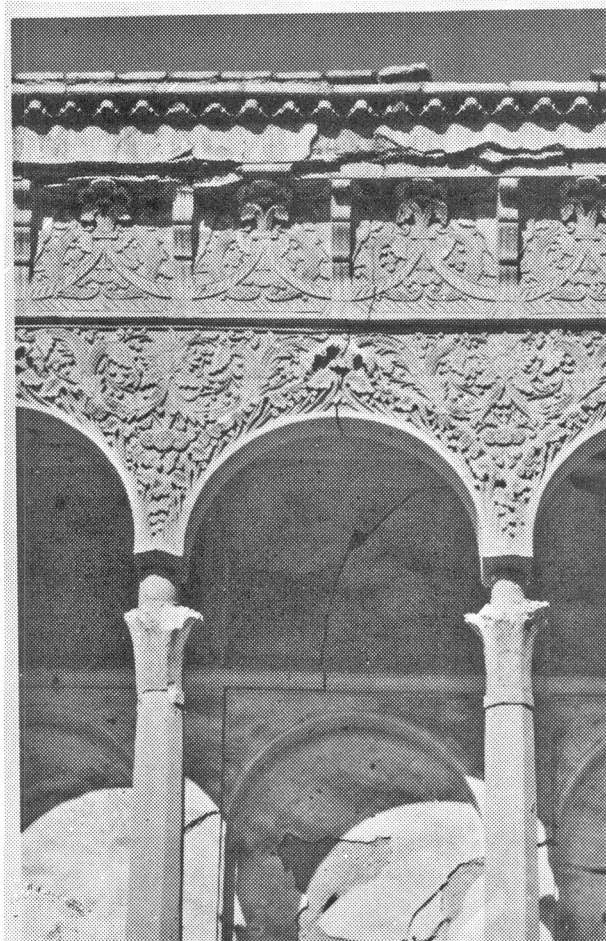
فرزند حدود ده پانزده (۱۵-۱۰) ساله‌اش علی، مأمور بوده است هر روز چند مرتبه ماسوره‌های پُر (لوله‌های استوانه‌ای شکل باریک چوبی بطول حدود ۱۲-۱۰ سانتیمتر و قطر حدود یک سانتیمتر که نخ‌های مورد مصرف پارچه‌بافی - در حقیقت، پود پارچه - بدور آنها پیچیده می‌شد) مورد نیاز پدرش را از خانه به کارخانه برده و ماسوره‌های خالی را برای پیچیدن دوباره به خانه برگرداند. علی نوجوان و کم سن و سال در مسیر راه به ناچار هر روز چندین مرتبه از مقابل مسجد آقا بزرگ که طی سالهای ۱۲۵۰ تا سال ۱۲۶۰ هـ ق در دست ساختمان و احداث بوده است عبور می‌کرده است و بعلاوه علاقه فراوانی که به امور بنائی و ساختمان داشته است، هر بار در موقع عبور از مقابل بنای مسجد مدتی، توقف می‌کرده و کارهای استاد حاج شعبانعلی معمار سازنده مسجد را که بسیار هم هنرمند و خبره و استاد بوده است تماشا می‌کرده است علی، گاهی از اوقات، چنان محو تماشای کارهای استاد حاج شعبانعلی می‌شده که بعضاً مأموریت و وظیفه اصلی خویش را که بُردن ماسوره به کارخانه پدرش

نورگیر و بادگیر خانه بروجردی

ساختمانی در کاشان از قول پدر خود، مرحوم حاج حسن گچ پز که سن پر برکتی داشته و در سنین ۷۰ تا ۸۰ سالگی ازدواج نموده و صاحب فرزندی (منجمله مرحوم حاج اکبر مذکور) شده است برای راقم این سطور نقل کردند که:

مرحوم حاج حسن گچ پز می‌گفت که در شرایطی که در حدود ۱۵ یا ۱۶ سال سن داشتم گچ و آهک مورد مصرف ساختمان تیمچه امین الدوله را که از کوره متعلق به پدرم بدست می‌آمد با الاغ به محل تیمچه حمل می‌کردم و بخوبی بیاد دارم که استاد علی مریم تیمچه مورد بحث را می‌ساخت. همزمان با احداث تیمچه، ساخت خانه مسکونی فرخ‌خان امین الدوله هم در کنار محله پنجه‌شاه و کوچه

خانه طباطبائی

شاعر معروف عصر قاجار در قصیده‌ایکه در وصف بقعه مبارک حضرت امام رضا(ع) و در مدح آنحضرت می‌سراید از معمار شعبانعلی و سید باقر قمصری کاشانی هنرمند نقاش که رواق مستحده استاد شعبانعلی را تذهیب و نقاشی نموده بوده است تقدیر می‌نماید:

زهی به منزلت از عرض برده فرض تو رونق

زمین زمین تو شد هفت کاخ مطبق

سپهر مرتبه شعبانعلی که باد و جودش

به روزگار مؤید ذکر و کار موفق

نمود عزم که گردد حدود طاق رواقش

بطرز قصر ستمار و بارگاه خورنق

بوده، فراموش می‌کرده است و بقرار مسموع در اثر این تسامح چندین بار بسختی از سوی پدر، تنبیه شده است ظاهراً یکی دوبار هم مراسم کتک خوردن علی از پدر و تنبیه شدن وی در مقابل چشمان مهربان و حیرت زده استاد حاج شعبانعلی انجام گرفته است. نهایت اینکه سرانجام استاد حاج شعبانعلی که متوجه علاقه شدید علی به فن و هنر معماری شده بوده است از پدر علی درخواست می‌کند که علی را در اختیار وی قرار دهد تا به تربیت و آموزش او همت گمارد که خوشبختانه استاد محمد مخملباف (یا شعرباف) این پیشنهاد را پذیرفته و در مدت کوتاهی به همت حاج شعبانعلی علی جوان به استادعلی معمار مبدل می‌شود. در هر صورت علیرغم تحقیقاتی که بعمل آمد وجه تسمیه مریم مشخص نشد. (۲)

استاد حاج شعبانعلی معمار پشت مشهدی کاشانی، خود از معماران زبردست و بسیار ماهر بوده است که قبل از ساخت مسجد آقابزرگ، بین سالهای ۱۲۴۰ تا ۱۲۴۶ مسجد مقابل بقعه حبیب موسی را ساخته بوده است که مسجد مذکور نیز از بناهای بسیار زیبای مذهبی و تاریخ کاشان است و لسان الملک سپهر در تاریخ مسجد مذکور ماده تاریخ زیبایی سروده است که ابیاتی از آن ذیلاً نقل می‌شود:

قبله حجّاج شعبان از پی دین مبین

خوارتر از خار خارا کرد دینار و درم

مسجدی آراست بس زیبا که اش از رشک آن

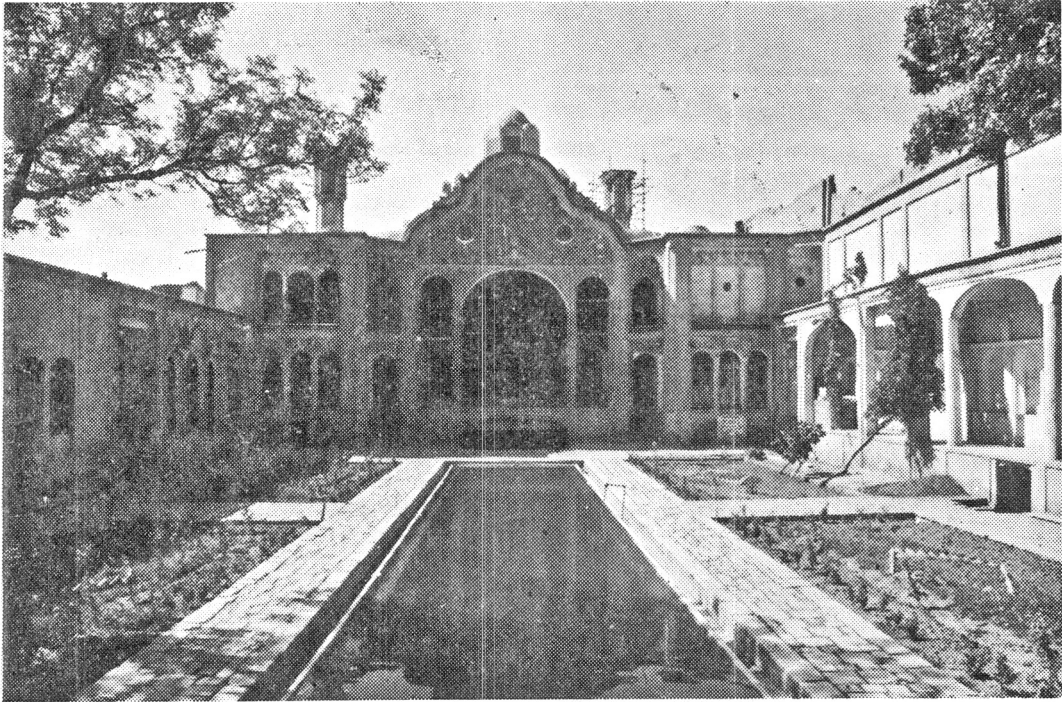
مسجد اقصی زند هر دم کف حسرت بهم

سال تاریخش سپهر از عقل دور اندیش جست

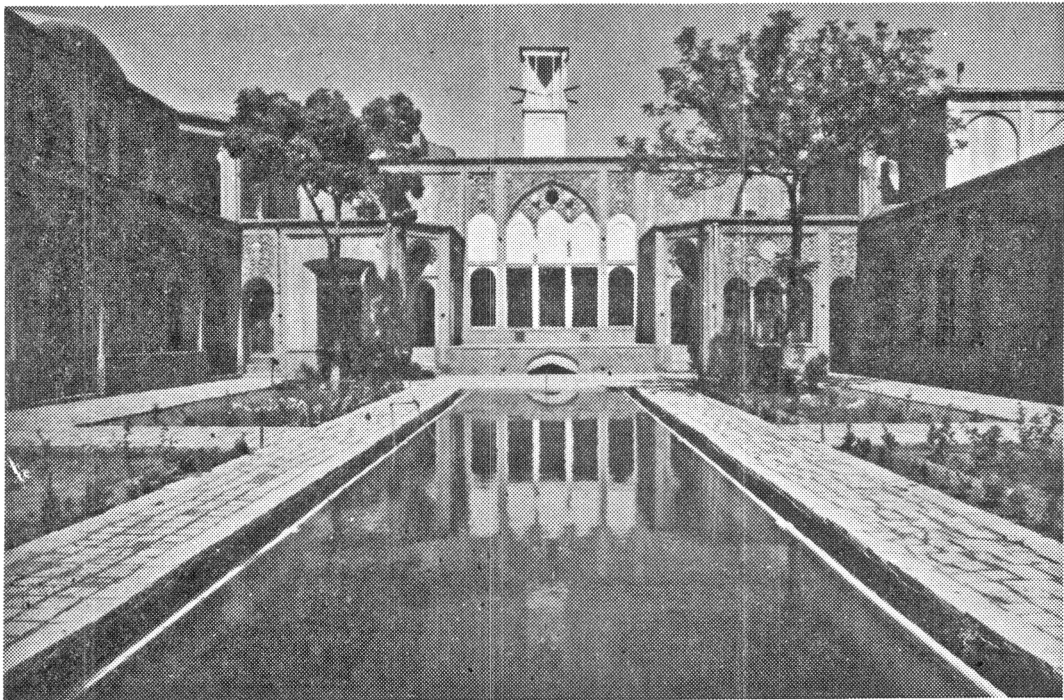
گفت کاشان شد کنون بطحا و این مسجد حرم

(۱۲۴۶ هـ ق)

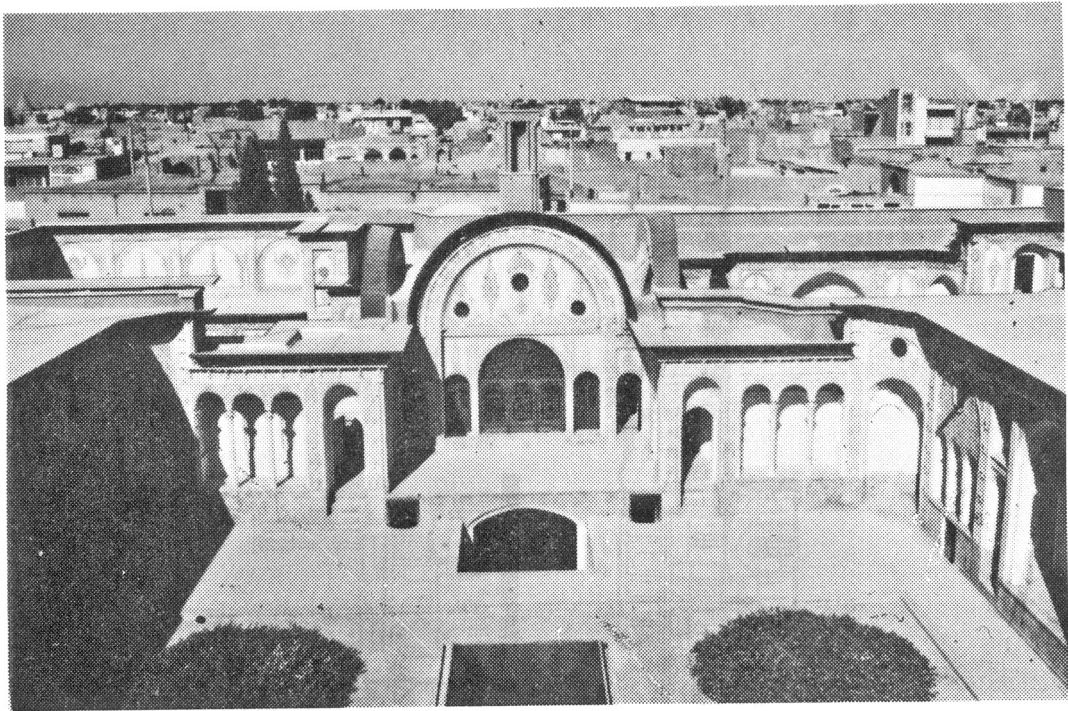
استاد حاج شعبانعلی، معمار پشت مشهدی که آوازه شهرتش از کاشان به دیگر شهرها و مشهد مقدّس هم رسیده بوده است، بنای رواق توحیدخانه آستانقدس رضوی را هم در مشهد انجام می‌دهد و در احداث این رواق به صورتی هنر نمائی می‌کند که حکیم قاننی

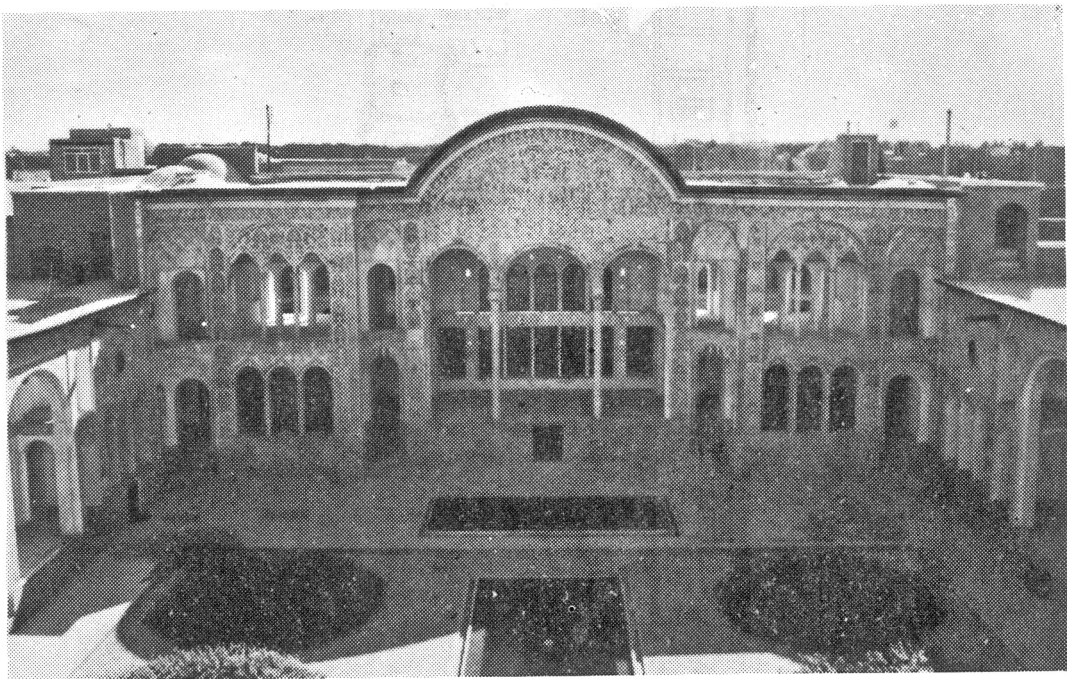
جبهه جنوبی خانه بروجردی

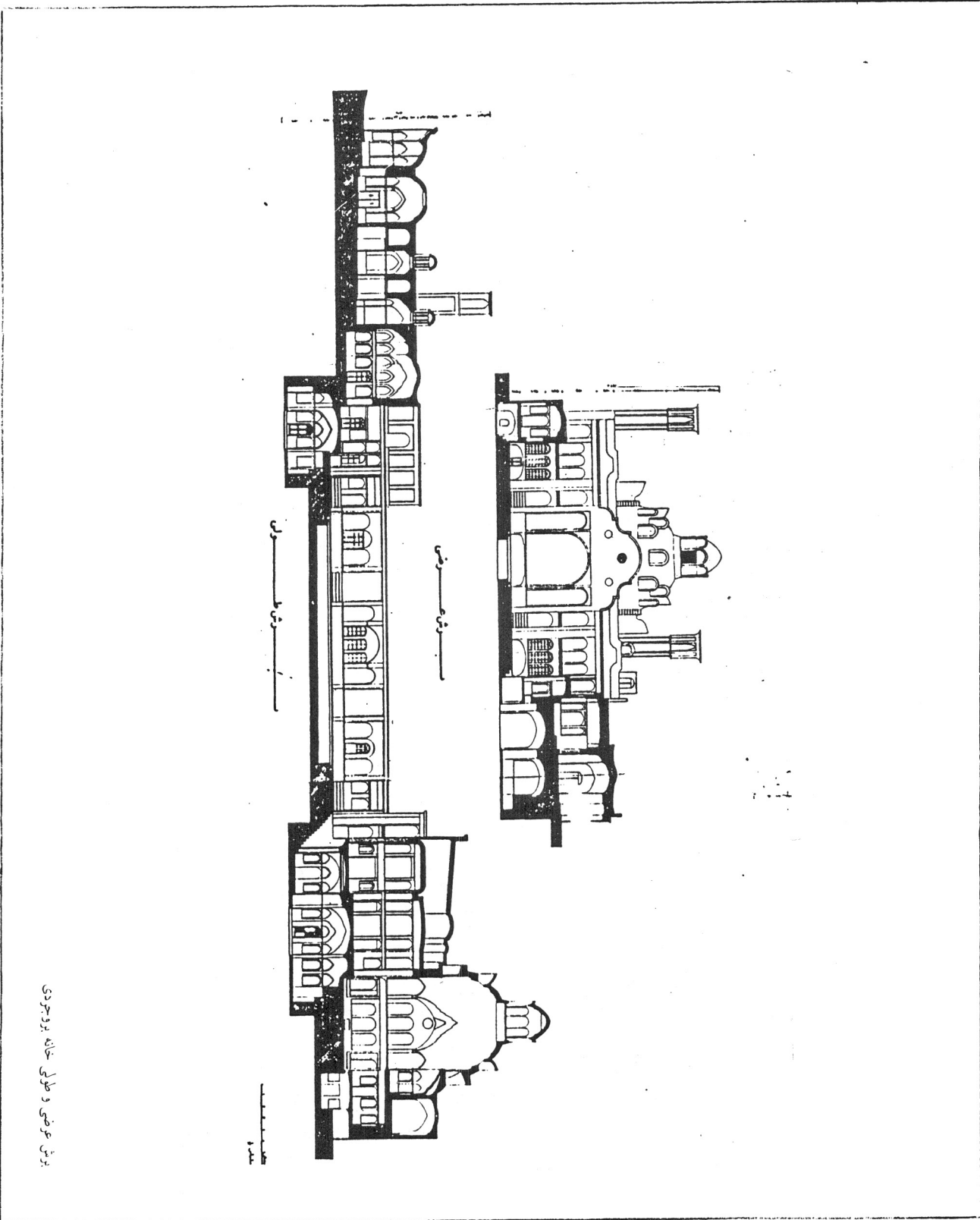
جبهه شمالی خانه بروجردی

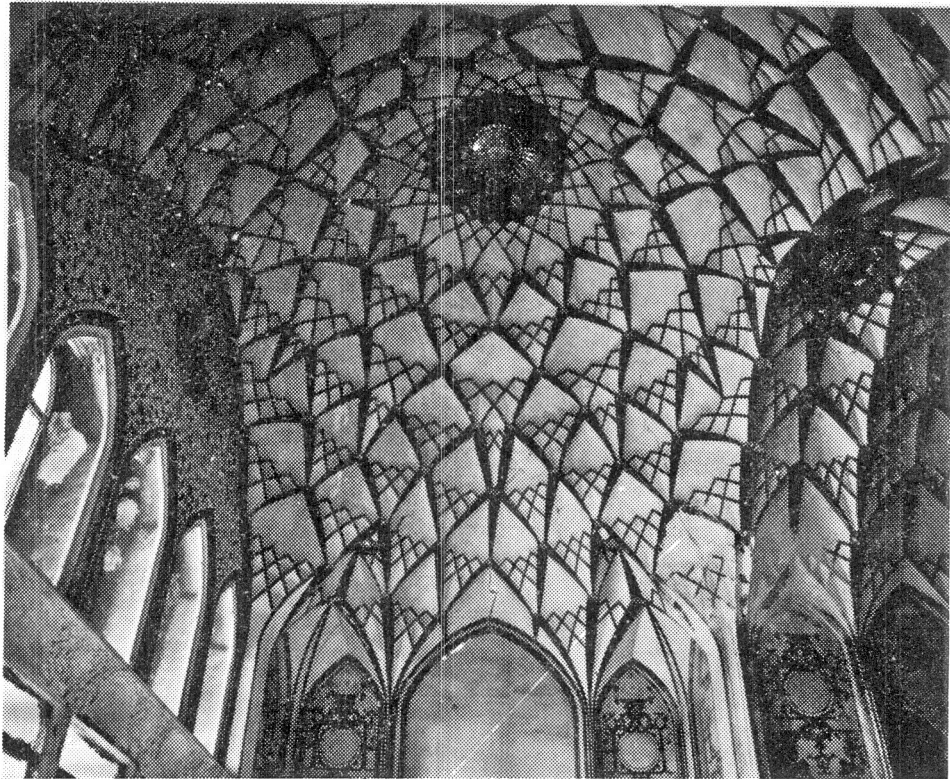
نمای جنوبی خانه طباطبائی

نمای شمالی خانه طباطبائی

نقشه عرضی و طولی خانه بروجردی

تالار خانه طباطبائی

به سعی باقر شاپور کلک مانی خامه

که شکل پیل کشد نوک خامه‌اش به پریق^(۳)

مرحوم داود آبادی در شرح اقدامات و ابتکارات استاد علی مریم، نقل می‌کردند که ظاهراً ساختمانهای مهمی را که قرار بوده است بوسیله وی ساخته شود ابتدا با استفاده از از ورقه‌های نازک گچی که خود وی با دوغاب گچ می‌ریخته است، نمونه ساختمان را می‌ساخته است (کاری شبیه به ماکت سازی) تا چنانچه طرح و شکل ساختمان مورد قبول و رضایت صاحب کار قرار بگیرد، نسبت به احداث بنا اقدام نماید به نمونه ساخته شده هم المثنی می‌گفته‌اند.

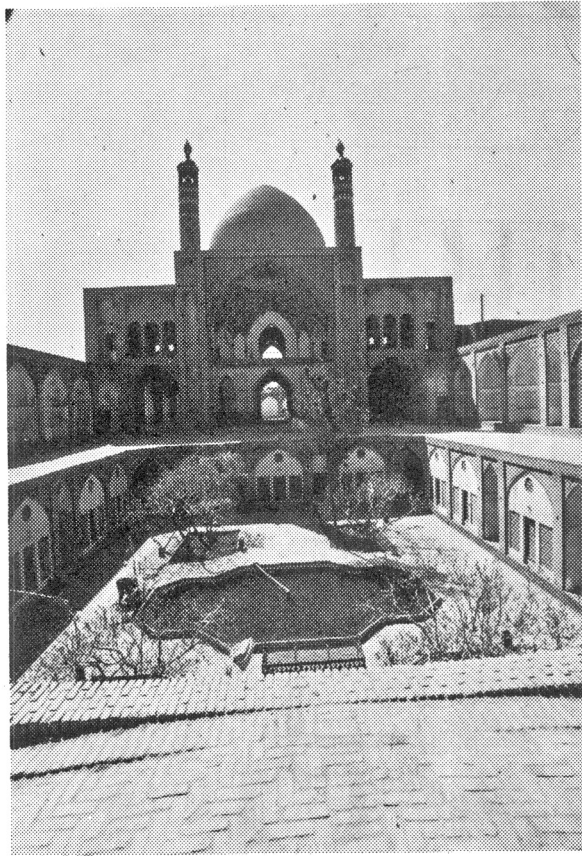
از سال فوت استاد علی مریم اطلاعی بدست نیامد لکن خانه محل زندگی وی در همان خانه پدری و در گذر محمد صالح بیک قرار داشته است و فرزندی هم بنام استاد عباس داشته که او هم معمار بوده است و علیرغم اینکه در محضر و مکتب پدر هنرمندش

معماری را آموخته بوده است از نظر ذوق و ابتکار و خلاقیت بیای پدر نرسیده است.

استاد عباس مذکور هم فرزندی داشته است که یکی از آنها بنام استاد علی که او هم به مریم شهرت داشته است معمار بوده و تا حوالی ۵۰ سال قبل زنده بوده است و به شغل پدری مشغول بوده است اما مطلقاً هنر پدر و پدربزرگ را در حد شایسته و بایسته به ارث نبرده بوده است.

استاد علی مریم اخیر الذکر نیز دارای دو نفر فرزند ذکور بنامهای محمد و عباس بوده است که هر دو نفر آنها معمار بوده‌اند و با نام خانوادگی معماریان تا چند سال قبل در تهران زندگی می‌کرده‌اند و شغل و حرفه‌شان هم معماری و بنائی بوده است.

خانه تاریخی طباطبائی که از کارهای قابل ستایش استاد علی مریم می‌باشد در سال ۱۳۷۳ از مالکین آن خریداری و طی سالهای

کاشان، نمای جنوبی مدرسه و مسجد آقا بزرگ

در این محله (یعنی محله کوشک صفی) زندگی می‌کرده است بنام مریم خانم. گفتنی است که علیرغم مشکلات فراوانی که در اواسط قرن ۱۳ هـ ق برای سفر حج خانمها و بانوان وجود داشته است، این خانم جزء معدود خانمهایی بوده است که توفیق زیارت خانه خدا را پیدا کرده است.

در هر حال در حوالی سال ۱۲۷۰ هـ ق مریم خانم مذکور دو باب خانه مورد بحث را به معماری استادعلی ساخته است. نظر به اینکه، تقریباً در اوایل استادکار شدن علی مورد بحث ما، و مستقل از حاج شعبانعلی کارکردن وی، برای مدت چند سال، استاد علی، فقط برای مریم خانم کار می‌کرده است لذا به استاد علی مریم معروف و موسوم شده است.

خانه غربی که به آقای بنی‌کاظمی تعلق داشته است، دارای سرپوشیده زیبایی است که دارای کتیبه و نقاشیهای بسیار نفیس و هنرمندانه است در یکی از ترنج‌هایی که روی دیوار شمالی سرپوشیده نقاشی شده است تاریخ ۱۲۷۲ هـ ق وجود دارد.

۳- بق = پشه

۷۴ و ۷۵ با استفاده از اعتبارات هیئت امنای بازسازی خانه‌های کاشان بصورت کامل مرمت گردید. این خانه که مشتمل بر یک حیاط مرکزی (بیرونی) و دو حیاط خلوت (اندرونی) و یک حیاط خدمه و کارکنان خانه بوده است در حال حاضر بصورت مجموعه‌ای، آماده بازدید علاقمندان است و انشاء... در نظر است بعنوان موزه مسکن و معماری تغییر کاربردی یابد.

خانه تاریخی بروجردی که چندین سال بعد از خانه طباطبائی و بوسیله همان معمار ساخته شده است در حال حاضر به عنوان محل اداره میراث فرهنگی کاشان و محل کارگاههای حرفه‌های سنتی مورد استفاده است و همه روزه دانش‌آموزان و دانشجویان و سایر افراد علاقمند از آن بازدید می‌نمایند.

اوج و کمال استادی و پختگی و تجربه استاد علی مریم در طراحی و احداث تیمچه امین الدوله به ظهور رسیده است که هر بیننده‌ای را مجذوب و مسحور می‌سازد.

رحمة... علیه و رحمة واسعة

۱- جلد سوم آثار ایران - از انتشارات آستان قدس رضوی - صفحه ۱۳

۲- در آخرین روزهایی که مجله اثر آماده چاپ می‌شد، اطلاعات جدیدی در مورد وجه تسمیه مریم بدست آمده که به شرح ذیل به آن اشاره می‌شود.

در جلد سوم کتاب زندگی جدید، کالبد قدیم (از انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی) دو باب خانه هم از خانه‌های کاشان معرفی شده است. یکی از خانه‌ها بنام بنی‌کاظمی و دیگری بنام حسینی که البته هر دو خانه که دیوار به دیوار هم قرار دارند (که در کوچه کوشک صفی نزدیک به گذری به همین نام و تقریباً در شرق خانه معروف عامریها با سه پلاک فاصله واقع شده‌اند) قبلاً متعلق به یکی از تجار و بافندگان (کارفرما و صاحب کارگاههای قالی بافی) معروف فرش در کاشان، بنام حاج آقارضا حسینی بوده است و در حدود چهل سال قبل یکی از خانه‌ها را به یکی از کارگزاران خود بنام آقای بنی‌کاظمی فروخته است و لذا یکی از خانه‌ها به خانه بنی‌کاظمی موسوم گردیده است. آقای بنی‌کاظمی در حال حاضر قریب ۱۰۵ سال سن دارد و تا اواسط خردادماه ۷۶ نیز ساکن خانه بود، لکن با توجه به اینکه اخیراً هر دو خانه به مالکیت شهرداری کاشان در آمده است، از خانه مذکور نقل مکان نمود، بنا بگفته آقای بنی‌کاظمی (که شخصاً و بدون واسطه برای اینجانب نقل کردند) خانم بسیار ثروتمندی

